

JAARBOEK

VAN HET

KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP

VOOR

MUNT- EN PENNINGKUNDE

ONDER DE ZINSPREUK

„Concordia res parvae crescunt”

TE

AMSTERDAM

XX. 1933.

AMSTERDAM

P. A. HEMERIJCK

(A. T. KLEEREKOPER)

1933.

De geldbeurs en andere receptacula nummorum bij Grieken en Romeinen.

Een bronzen armbeursje uit het Museum Kam, dat wij met andere van zijn type publiceerden in het *Bulletin der Vereeniging van Antieke Beschaving*, 1933, blz. 7 e.v., bracht ons, bij het zoeken naar gelijkend materiaal, onder meer tot de vraag: hoe hebben Grieken en Romeinen gewoonlijk hun geld bewaard en bij zich gedragen? De vraag bleek niet nieuw te zijn. Reeds LONGPÉRIER maakte in de *Revue Archéologique* van 1868 en '69 haar tot onderwerp van een onderzoek in zijn artikelen: *Recherches sur les récipients monétaires*¹⁾.

Sindsdien vinden wij het onderwerp besproken bij DAREMBERG-SAGLIO en PAULY-WISSOWA onder verschillende artikelen in hun bekende werken, met name s.v. *arca*, *sacculus*, *marsupium*, *loculi* e.a.. BLÜMNER in zijn *Röm. Privataltertümer*²⁾ wijdde er ook eenige opmerkingen aan, en WOELCKE in het *Mainzer Zeitschrift* van 1917, naar aanleiding van een vermeende ijzeren loculi, gevonden te Heddernheim.

Het is op aansporen van den heer VAN KERKWIJK, dat wij besloten het onderwerp voor het Jaarboek van het Genootschap nog eens ter hand te nemen. Waar zoude het trouwens meer belangstelling vinden, dan in den kring van numismatici?

Behalve het type van armbeursjes, dat onderscheidene musea bezitten, zijn de vondsten van antieke geldbeursjes uiterst schaarsch. Voor onze kennis der Grieksch-Romeinsche geldbeurzen moeten wij te rade gaan bij de klassieke auteurs, die hen in hun teksten noemen, en bij de afbeeldingen, die wij van hen vinden op de monumenten. De auteurs geven ons verschillende benamingen, die ik voor een deel reeds noemde. In het algemeen laten zij ons in het onzekere over de grootte en den aard van het receptaculum, zoodat te raden blijft, of er een beurs, een geldzak, of geldkistje mee bedoeld is. Daartegenover staat vast, dat een *arca* een zware geldkist was. Bij JUVENALIS lezen wij, dat zij was *ferrata* of *aerata* ³⁾, met ijzer of brons beslagen, bij DIO CASSIUS e. a. ⁴⁾, dat zij stonden in het atrium, en te Pompeji zijn groote met brons beslagen kisten gevonden, die de berichten der auteurs volkomen bevestigen (zie *infra*).

Tegenover *arca*, de groote geldkist, blijkt bij de Romeinen het *marsupium* de geldbeurs te zijn geweest voor dagelijksch gebruik ⁵⁾, in welke beteekenis het herhaaldelijk bij PLAUTUS genoemd wordt. Het is de geldbeurs van den verliefden senex, die hij geeft aan zijn slaaf, om lekkernijen voor zijn liefje te koopen ⁶⁾, het is de beurs van den parasiet, die hij, gevuld met zilvergeld, is kwijt geraakt ⁷⁾. Andere benamingen zijn *pasceolus* en *crumena*, welke laatste met een riem om den hals werd gedragen ⁸⁾. Zij worden bij PLAUTUS (*Rudens* 1313—15) te zamen met het *marsupium* genoemd, waaruit volgt, dat zij in vorm en grootte verschillend zijn geweest. Niettemin blijken zij in het gewone spraakgebruik toch door elkaar te zijn gebezigd, want POLLUX geeft in zijn *Onomastikon* ⁹⁾ voor alle drie het Grieksche *βαλλάνιον*. Daaruit volgt, dat ook het Grieksche *βαλλάνιον* of *βαλάνιον* niet méér kan zijn dan een algemeene uitdrukking voor geldbeurs of geldbuidel. Dit bevestigen trouwens de Grieksche auteurs.

Wanneer in de Vogels van ARISTOPHANES ¹⁰⁾ aan den vogel EPORS wordt gevraagd, hoe het vogelleven in Opuntium is, heet het „niet ongeschikt, want eerstens kan je er leven zonder *βαλλάντιον*”. Dat beurs en geldbuidel hier om het even zijn, behoeft geen betoog. Evenzoo, wanneer in het Convivium van XENOPHON ¹¹⁾ het aanleeren der rechtvaardigheid voor geld ter sprake komt, en een der disputanten den ander de vraag stelt, of de menschen de rechtvaardigheid hebben in hun ziel, of in hun *βαλλάντιον*, dan heeft voor ons het *βαλλάντιον* niet méér waarde, dan ons algemeen begrip van beurs. Wat daarentegen wel vast staat, is dat het *βαλλάντιον*, hetzij groot of klein, van leer of van stof, den vorm van een zak had, welke door een snoer werd dichtgetrokken. PLATO ¹²⁾ spreekt van saam te snoeren *βαλλάντια*, en evenzoo PLUTARCHUS ¹³⁾ van een saamgesnoerd en dichtgenaaid *βαλλάντιον*.

Βαλλάντιον, in de beteekenis van geldbeurs of geldbuidel, vinden wij ook terug in het woord *βαλλαντιορόμοι*, de beurzensnijders, of zakkenrollers, welke bij ARISTOPHANES en PLATO worden genoemd in gezelschap van allerlei ander gespuis ¹⁴⁾.

Ook de Romein kende zijn beurzensnijders, de sectores zonarii ¹⁵⁾ of saccularii. Daarmede komen wij op den *saccus* en *sacculus*, den grooten of kleineren geldzak, in welke beteekenis hij meermalen bij de auteurs ¹⁶⁾ wordt genoemd, ook onder ons algemeen begrip van beurs, waarop ook het woord saccularii wijst. De *saccus*, als grootere geldzak, werd in kasten of kisten bewaard, en infra zullen wij hem zien in het kantoor van den geldhandelaar, en als ambtelijk symbool.

Wat de *saccus* als grootere geldzak is, is ook de *foliis*. Bij VEGETIUS ¹⁷⁾ wordt zij met dezen gelijkgesteld. Het betreft hier de 10 geldzakken van de 10 cohorten van het legioen, waarin de halve soldij, die de legioensoldaten moesten afstaan, bewaard werd. Een 11de *saccus*, dien

men *cofinus*, de geldmand noemde, bevatte de gelden, die de soldaten vrijwillig afstonden ter bekostiging van de begrafenissen hunner commilitones. Zij stonden onder de hoede der signiferi. Bij meerdere ontgraven legerplaatsen aan Rijn en Limes zijn in het praetorium, of bij grootere in het aerarium, gemetselde kelders gevonden, waarin met de gelden van het legioen zeker ook de folles en de *cofinus* zijn bewaard. Hoe sinds DIOCLETIANUS of CONSTANTIJN de follis een rekeneenheid werd, en nadien de naam van follis op de munt zelf is overgegaan, kan hier verder buiten bespreking blijven ¹⁹).

Onbesproken lieten wij nog het meervoudige woord *loculi*, dat meermalen bij de auteurs genoemd wordt, zonder dat wij de juiste beteekenis met zekerheid kunnen herkennen. Op één plaats, bij JUVENALIS, wordt het gebruikt in tegenstelling tot *arca* ²⁰). Wanneer hij de speelzucht hekelt van zijn tijd, zegt hij, zij gaan niet aan de speeltafel met hun *loculi*, doch zetten hun *arca*, hun geldkist, naast zich, waaruit slechts blijkt, dat de *loculi* kleiner is dan de *arca*. Bij MARTIALIS ²⁰) vinden wij *loculi* tegenover den *sacculus*, wanneer hij, gekscheerend, schrijft: ik heb mijn *loculi* en mijn *sacculus* uitgeschud. Evenzoo maakt HORATIUS onderscheid tusschen *loculi* en *sacci nummorum* ²¹). Bij de algemeene beteekenis echter, die wij zagen, dat de *saccus* en *sacculus* had van geldbeurs of geldzak, moet *loculi* wel een ander soort van *receptaculum* zijn, dat nauwelijks iets anders kan zijn geweest dan een geldkistje. En inderdaad vinden wij andermaal bij MARTIALIS ²²) *loculi eburnei et lignei*, *loculi* van elpenbeen en hout, de een bestemd voor goud-, de ander voor zilvergeld. Dat zijn geen geldbeursjes geweest, zooals verondersteld is ²³), doch geldkistjes of geldbakjes, kleiner dan de *arca*, zooals de plaats bij JUVENALIS beweest. Kistjes voor zilver- en goudgeld zijn blijkbaar ook de *loculi* bij HORATIUS l.l., in tegenstelling tot de *sacci nummorum*, de

zakken of buidels met kopergeld, dat de vrek OPMIUS had opgespaard. Trouwens, met loculi werden nog andere kistjes aangeduid, kistjes voor het bewaren van parfumerieën, kistjes voor schildergerei en artsenijkistjes, welke in vakjes verdeeld waren, wat hun meervoudigen naam verklaart²⁴). Dat evenals zoovele andere, ook de loculi voor het bewaren van geld, *geldkistjes* zijn geweest, is daarom des te waarschijnlijker.

Met de loculi eindigen wij ons overzicht van wat de auteurs ons omtrent het antieke geldreceptaculum berichten. Alle betreffende plaatsen hebben wij weliswaar niet aangehaald²⁵), doch die wij gaven, waren ons inziens voldoende om, zij het ook benaderend, toch onderscheidene soorten te kunnen herkennen. Resumeerende, waren het 4 typen, die wij konden onderscheiden: de zware geldkist, de geldzak en geldmand, de geldbeurs of geldbuidel, de geldkistjes van hout of elpenbeen. De vraag is thans: wat laten de monumenten ons zien?

De vele monumenten, waarop zij zijn afgebeeld, zijn meerendeels van den Romeinschen keizertijd, zoowel uit Italië en Griekenland, als de westelijke provincies. Wat wij aan Grieksche monumenten kennen, zooals de Grieksche vazen, waar op sommige de geldbeurs voorkomt²⁶), zij staan in aantal sterk achter bij die van den Romeinschen tijd. Het is dan ook met deze laatste, dat wij ons voornamelijk zullen bezighouden, als het voornaamste materiaal, dat ons ten dienste staat.

Van de monumenten uit den keizertijd noemen wij dan in de eerste plaats de bekende bronzen Mercuriusbeeldjes, welke in vele exemplaren, zoowel in Gallië en Germanië als in het Romeinsche Britannië, gevonden zijn. Op Pl. IV, 1 is één uit de vele afgebeeld²⁷). MERCURIUS, naakt, met zijn gevleugelden hoed op het hoofd, houdt in de rechterhand den geldzak. Hij is een vanzelf sprekend attribuut van den god van den handel. Dat in 't bijzonder

in Gallië en Germanië MERCURIUS een groote vereering vond, vinden wij bevestigd op de vele wij- en altaarsteenen, en ook bij CAESAR en TACITUS, welke, de een voor Gallië, de ander voor Germanië, berichten, dat bij den Galliër en Germaan MERCURIUS wel het meest vereerd werd. Het spreekt vanzelf, dat wij in dezen niet den Romeinschen MERCURIUS hebben te zien, doch een inheemsche godheid, in wezen aan hem verwant, evenals ook andere inheemsche goden de Galliër en Germaan met sommige Romeinsche blijkt te hebben geïdentificeerd, en hun typen gereedelijk heeft overgenomen. Laat zich hierdoor de groote verbreiding der Mercuriusbeeldjes in de westelijke provincies verklaren, opmerkelijk blijft toch, dat juist zijn attribuut, de geldzak, hier het meest voorkomt, in tegenstelling bijv. tot Griekenland, waar hij wel het minst schijnt bekend te zijn geweest²⁸). Wanneer wij echter de oudste Gallische godentypen nagaan, dan blijkt, dat ook zij reeds met een zak werden afgebeeld²⁹). Dat heeft zeker bijgedragen tot de gelijkstelling met MERCURIUS en verklaart, dat de Mercuriusbeeldjes met den geldzak nergens zooveel voorkomen dan juist in de westelijke provincies. Hij was, althans voor den Galliër, eer een inheemsch, dan een Romeinsch attribuut.

MERCURIUS met den geldzak kennen wij, behalve van zijn bronzen beeldjes, nog van vele andere monumenten. Pl. IV, 2 geeft een voorstelling van hem op een zoogenaamden viergodensteen van Mainz³⁰), welke steenen als basis dienden der bekende Jupiter-Gigantenzuilen. In de kleinkunst vinden wij MERCURIUS met den geldzak ook afgebeeld op terra sigillata, en wel op die met zoogenaamde medaillonversiering. Een voorbeeld daarvan geeft Pl. IV, 3, een drie-oorig vaasje uit het Museum Kam³¹).

Het is met drie medaillons versierd, en dateert uit de derde eeuw na Chr. In een der medaillons is MERCURIUS in borstbeeld afgebeeld, met zijn gewone attributen, w.o. de geldzak. Dezelfde voorstelling kennen wij ook van een terra-sigillata scherf uit Z.-Gallië, waar het oorspronkelijk fabriekscentrum van dit medaillon-vaatwerk lag, dat met zooveel andere terra-sigillata soorten later ook te Trier en te Keulen is gemaakt ³²).

De voorstellingen van MERCURIUS zijn echter niet de eenige, bij welke wij de geldbeurs of geldzak aantreffen. Wij kennen haar ook van sommige grafsteenen. Bekend is de grafsteen van den schipper BLUSSUS, gevonden te Mainz ³³). Op Pl. IV, 4 zien wij hem gezeten naast zijn vrouw en op den achtergrond tusschen beiden hun zoon. Zijn vrouw heeft in de handen het spinrokken en een kluwen van wol. BLUSSUS houdt in zijn hand de geldbeurs. Aan andere grafsteenen van dit soort zijn twee te noemen uit St. Ambroix sur Arnon, en een uit Dyon ³⁴). Op een vierden, van Rheinzabern, houdt — zoo ESPÉRANDIEU ³⁵) den steen althans juist heeft gezien — niet de man, doch de vrouw een beurs in de hand.

Een ander soort van monumenten, waarop wij de geldbeurs zien afgebeeld, zijn de *munten*. Geslagen op last van keizer en senaat, of het bewind van stad of gewest, toonen zij ons de geldbeurs meer in een officieel verband, hetzij als attribuut van het ambt van quaestor der provincie, hetzij, te zamen met de geldkist, als symbool van het aerarium en het staatsgeld. Op andere is zij weer het symbool der geldprijzen bij de openbare spelen, die in den keizertijd de steden vooral van het Grieksche Oosten in groote verscheidenheid hadden ingesteld, in navolging van de nationale spelen van Olympia en Delphi.

Als attribuut van het ambt van quaestor der provincie,

zien wij de geldbeurs afgebeeld op munten van AULUS PAPIUS RUFUS, quaestor van Cyrenaïca ⁴⁶). Zooals Pl. V, 5 doet zien, staat zij naast een subsellium en virga, beide attributen van den quaestor. Als geldbeurs althans hebben wij het derde attribuut te beschouwen, dat, evenals de beide andere, niet anders dan op het ambt van den quaestor kan slaan ⁴⁷). Van een zelfde type zijn bronzen munten, die den kop van Brutus als beeldenaar dragen, en waarschijnlijk in Macedonië geslagen zijn ⁴⁸). Op hun keerzijde vinden wij eveneens een subsellium en de virga viatoris. Daarnaast staat de geldbeurs, en beneden Q. Andere munten, die weliswaar geen geldbeurs vertoonen, doch in dit verband mogen worden genoemd, zijn de Macedonische tetradrachmen van den quaestor AESILLAS en den legatus pro quaestore SURRA ⁴⁹). Op de keerzijde van beide munten, waarvan Pl. V, 6 afbeeldt die van AESILLAS, zien wij een Hercules-knots tusschen een ambtszetel en een bus met hengsel. Evenals de ambtszetel, kan ook de bus met hengsel niet anders dan als een attribuut, behoorende bij het ambt van den quaestor, zijn bedoeld, en heeft LONGPÉRIER, in tegenstelling met anderen, daarin terecht een geldbus, de cista of fiscus van den quaestor gezien ⁵⁰).

Als symbool van het staatsgeld vinden wij de geldbeurzen o.m. op twee munten van Perga. Zij zijn van PHILIPPUS II en SALONINA. Pl. V, 7 geeft van de eerste de keerzijde ⁵¹). Wij zien er 3 beurzen, staande op een met knoppen beslagen geldkist, zooals er in Pompeji gevonden zijn, en waarop wij straks nog terugkomen. Dat, evenals de geldkist, ook de beurzen hier op het staatsgeld slaan, ligt voor de hand. LONGPÉRIER heeft er reeds op gewezen, dat hun drietal zonder twijfel de drie geldsoorten beduidt, die de staat liet slaan, het

aurum, argentum en aes, welke ook in de bekende formule A.A.A.F.F. hun weerklank vinden, en evenzoo in de drie vrouwenfiguren, die met het opschrift *Aequitas* of *Moneta Augusti*, *Augustorum* etc. van vele munten bekend zijn.

Minder als staatsgeld, dan wel als symbool van den rijkdom en voorspoed van den staat vinden wij de geldbeurs op meerdere keizermunten als attribuut van *UBERTAS*. Op Pl. V, 8 beelden wij zoo'n munt van keizer *TRAJANUS DECIUS* af. *UBERTAS*, als personificatie van den overvloed, is er op afgebeeld als een vrouwenfiguur met *cornucopiae* en geldbeurs in linker- en rechterhand ⁴²⁾. Als symbool van den rijkdom, die de vrede schenkt aan den staat, komt de geldbeurs voor op een aureus en denarius van *VESPASIANUS*. Naar de beschrijving van *COHEN* ⁴³⁾ staat op de keerzijde van beide munten, met het randschrift *Pax Augusti*, de godin des vredes voor een drievoet of altaar, waarop een beurs ligt. *PAX* zelf draagt in haar handen de olijftak en den caduceus, het attribuut van *MERCURIUS*. Zij wijzen met de geldbeurs op den voorspoed, dien de vrede aan het volk en zijn handel brengt.

De beurzen op de munten met *UBERTAS* en *PAX* zijn geheel van hetzelfde type als die van Perga, sterk drievoudig geplooid, waarmede wel het meest aan een leeren geldbeurs moet worden gedacht. Dit drievoudig geplooid type komt trouwens op meerdere monumenten voor. Wij zien het ook aan het beeldje van Pl. IV, 1.

Als symbool der geldprijzen bij de openbare spelen — door ons ten derde genoemd — vinden wij de geldbeurs op meerdere munten van Klein-Aziatische steden, waarvan *LONGPÉRIER* een overzicht geeft ⁴⁴⁾. Naar dezen geven wij in nevenstaande tekstfiguur de keerzijden van een munt van Pergamum, Byzantium en Thyatira, de beide eerste van *CARACALLA*, de laatste van *VALERIANUS I.*

Wij zien er op afgebeeld twee geldbeurzen, onder of op een tafel, in combinatie met urnen, waaruit de olijf- of palmtak steekt, verder een vaas en namen van spelen. Het zijn alle agonistische emblemen, zoodat zonder twijfel ook de beide geldbeurzen verband houden met de agones van Pergamum, Byzantium en Thyatira. Zij zijn blijkbaar het symbool der geldprijzen, die bij de z.g. agones *θεματικοί* werden uitgereikt, in tegenstelling tot de *ἱεροί* agones of agones *σεφαιῖται*, waar de prijs slechts een krans was, al schijnt in den lateren keizertijd ook bij deze, behalve de krans, een geldelijke belooning te zijn toegekend. Opmerkelijk is zeker, dat de spelen, die op de bovengenoemde munten met name genoemd worden, juist agones *ἱεροί*, en geen *θεματικοί* zijn. Het zijn de inscripties, die ons daarover inlichten⁴⁵). Verder echter op deze kwestie in te gaan, is hier niet de plaats, doch zeker de moeite waard te zijner tijd afzonderlijk te behandelen.

Ter illustratie van onze munten, met hun agonistische emblemen, zij hier echter wel ter sprake gebracht een

grafsteen van Ishekli in Kl. Azië, de plaats van het oude Eumeneia in Phrygië. De grafsteen, Pl. V, 9, dateerend van \pm 250 n. Chr., is van een AURELIUS EUTYCHES, bijgenaamd HELIX, burger van Eumeneia⁴⁶). Zooals ook uit andere gegevens blijkt⁴⁷), was HELIX een Christen, en volgens den grafsteen ook smid en atleet. Op de linkerzijde van den steen, die Pl. V, 9 afbeeldt, zien wij als emblemën van agonistiek en athletiek een vaas, twee halters, twee strigiles en twee urnen, welke CALDER houdt voor kransen of geldbeurzen⁴⁸). In vergelijking echter met de munten van Pergamum, Byzantium en Thyatira lijdt het m.i. geen twijfel, of wij hebben op den steen met dezelfde urnen te doen, waaruit op de munten de palmtak steekt. Evenals op de munt van Pergamum hebben zij op het midden dezelfde bandversiering van parels of cirkeltjes, en dat de urnen op de munten inderdaad urnen, en geen beurzen zijn, bewijzen de daadwerkelijke beurzen, die er bij zijn afgebeeld. Behalve om zijn agonistische emblemën, is de grafsteen nog méér van belang voor de geschiedenis van het oudste Christendom. Zooals reeds CALDER naar voren heeft gebracht, geeft de grafsteen blijk, dat de Christenen in het Oosten zich van het sociale leven hunner andersdenkende medeburgers niet afzijdig hebben gehouden, getuige een HELIX, die, hoewel Christen, een paganistisch beroep, als dat van atleet, niet verwierp. Trouwens, wat hier blijkt ten aanzien der oudste Christenen, volgt dit ook niet uit de beelden, die PAULUS in zijn brieven aan het worstelperk ontleent? Hij zou ze niet hebben gebezigd, wanneer hij en zijn lezers van de spelen afkeerig waren geweest. HELIX nam, als atleet, aan meer dan één wedstrijd deel. De namen, die op de urnen staan, zijn de steden, in wier spelen hij overwinnaar bleef en wier burgerrecht hij verwierf. Het zijn Brindisium in Italië, en Sebaste en Stektorion, de beide laatste een dagreis van Eumeneia gelegen.

De munten gaven ons de geldbeurs in velerlei verband. Op die van den quaestor *AESILLAS* en den pro-quaestor *SURRA* zagen wij ook de geldbus, en op die van het Pamphylicsche Perga de geldkist, de arca. Van een geheel ander soort van monumenten kennen wij het type van geldzak; en ook de geldmand, die wij bij *VEGETIUS* vonden vermeld ⁴⁹). Dat de laatste niet slechts een benaming was, doch de mand inderdaad ook als geldmand gebruikt werd, zien wij op het bekende pacht-relief van een der voornamen grafmonumenten van Neumagen ⁵⁰). Op Pl. VI, 10 zien wij er de pachtboeren hun pacht betalen in het kantoor van den rentmeester. Het geld ligt deels op tafel opgehoopt, voor een deel ligt het in een gevlochten geldmand. Het kasboek ligt er naast. De pachtsom wordt nauwkeurig geboekt en geteld. Een der beambten beziet een geldstuk op de hand; blijkbaar vertrouwt hij het niet. Het is een van die tafereeltjes uit het dagelijksch leven, waaraan de grafmonumenten van Neumagen zoo rijk zijn.

Tegenover een enkele met de geldmand, beelden meerdere monumenten bepaaldelijk den geldzak af. Wij noemen hier allereerst een steen uit Arlon ⁵¹), waarop, naar het schijnt, eveneens een pachtbetaling is afgebeeld (Pl. VI, 11). Wij zien voor een zware toonbank of lessenaar een persoon zitten, die een zak met geld er op uitschudt. Een tweede persoon, met stok, staat er bij, blijkbaar de boer, die zijn pacht in den geldzak heeft meegebracht ⁵²). Andere voorstellingen vinden wij op een wandschildering uit Pompeji ⁵³) en een glazen beker, gevonden te Rome. Op de eerste (Pl. VI, 12) zien wij, naast allerlei schrijfgerei, den geldzak duidelijk dichtgesnoerd met een koord. Het geld, dat er bij ligt, laat geen twijfel, dat het geldzakken zijn. De beker, waarvan Pl. VIII, 13 den bodem afbeeldt ⁵⁴), behoort tot het zoogenaamde goudglas, in welks bodem figuren met goudblad zijn ingelegd. Op onzen beker zien wij twee *sacculi*

bij een lessenaar, die met geld gevuld wordt. De cijfers op de zakken geven hun inhoud aan. Kleinere zakken hangen blijkbaar aan den muur, als gerei van het geldkantoor.

Afbeeldingen van den *sacculus* vinden wij ook op enkele elpenbeenen diptycha, welke behooren tot den zeer laten keizertijd. Zooals bekend, werden deze kostbare stukken vooral door magistraten, in 't bijzonder door de consuls, bij de aanvaarding van hun ambt ten geschenke gegeven aan hun vrienden, en zelfs aan den keizer. In de antieke litteratuur vinden wij er berichten over. Zoo wordt in den *Cod. Theod.* XI, 9. 1 aan ieder magistraat, behalve aan de consuls, verboden diptycha ten geschenke te geven, een bewijs, hoe dit gebruik tot misstanden had geleid. De diptycha, waarop de *sacculus* voorkomt, zijn van verschillende consuls, welke LONGPÉRIER l.l. bijeen heeft gebracht. Op Pl. VII, 14 geven wij, naar DAREMBERG-SAGLIO, fig. 1913⁵⁵), een afbeelding van een der beide zijden van het diptychon van den consul BOETHIUS (487 n. Chr.). De consul staat er in vol ornaat met zijn staf, gekroond door een adelaar, in de linkerhand, en in de rechter met de *mappa circensis*, als symbool der spelen. Aan zijn voeten staan twee geldzakken, waarop de geldsommen met teekens zijn aangeduid. Tusschen beide ligt een schaal en een palmtak. Evenals de *mappa* op de spelen duidt, zijn de geldzakken het symbool van de geldschenkingen, de *largitiones*, waarmee keizers en consuls de gunst van het volk trachtten te winnen. Op een diptychon van den consul CLEMENTINUS (513 n. Chr.) wordt zijn titel van *comes sacrarum largitionum* dan ook niet vergeten. Zij brengen, evenals andere met den *sacculus*, in beeld het *panem et circenses* van den keizertijd.

Wat wij op de diptycha vinden, zien wij ook op een contorniaat van VALENTINIANUS III. De keerzijde, met het randschrift *Petronius Maxsumus v.c. cons.*, toont den consul MAXIMUS, den lateren keizer, met scepter en

mappa circensis. In de afsnede staan twee geldzakken ⁵⁶).

De voornaamste monumenten, waarop de geldbeurs, geldkist en geldzak zijn afgebeeld, hebben wij hiermede besproken. Komen zij als tastbare voorwerpen ook voor onder de vele vondsten, die de opgravingen of toevallige ontdekkingen in den loop der tijden hebben te voorschijn gebracht? Het is deze vraag, die wij tot besluit van ons opstel willen beantwoorden.

Gevonden zijn meerdere arcae te Pompeji. Zij zijn van hout, beslagen met ijzer of brons en kunstig versierd. Zij zijn van het type, dat wij zagen op de munten van Perga. Pl. VII, 15 geeft een afbeelding van één van hen ⁵⁷). Zooals wij supra reeds bij de auteurs vermeld zagen, hadden zij hun plaats in het atrium. Te Pompeji zijn zij inderdaad ook in verscheidene atria teruggevonden ⁵⁸).

Een lederen geldbeurs kennen wij uit de rijke grafvondsten van de Krim, met hun kostbare voorwerpen van Grieksche en Graeco-Scythische kunst. In de *Antiquités du Bosphore Cimmérien*, p. 40, vinden wij haar beschreven als zijnde van rood leer, waarop in zwart leer een vogel is gestikt.

Bronzen geldbeursjes zijn in meerdere exemplaren gevonden. Uiteraard zijn zij eerder bewaard gebleven, dan de lederen geldbeurs. Het zijn de bootvormige armbeursjes, waarvan het Museum Kam een exemplaar bezit, en die, zooals wij in onze inleiding reeds schreven, door ons besproken zijn in het *Bulletin der Vereeniging van Antieke Beschaving*. Van hen geven wij op Pl. VIII, 18—19 het beursje uit het Museum Kam (18) en een ander van Osterburken (19), een der bekende castella, die lagen aan den uitersten Limes, beoosten den Neckar. De bootvormige beursjes zijn alle van hetzelfde type. Met hun hooggebogen hengsel worden zij verondersteld om den arm te zijn gedragen. Van daar, dat zij als armbeursjes bekend staan. Op het beursje van het Museum Kam zit

een opklapbaar dekseltje, dat met een veerend tongetje het beursje afsluit. Het tongetje wordt van buitenaf onder het hengsel in het beursje gestoken en zet het dekseltje vast, al schuivend door een sleuf, die aan den onderkant daarvan is vastgeklonken. Van eenigszins andere constructie is de sluiting van het beursje van Osterburken. Het tongetje wordt niet van buitenaf ingestoken, doch zit aan het dekseltje zelf. Hoe de sluiting werkte, geeft Pl. VIII, 19 duidelijk te zien. Het tongetje *a-c* schuift met zijn knop *a* onder het dekseltje door, tot waar het receptaculum van boven is afgedekt. Om bij het openen het veerend, opspringend tongetje weer vrij te maken, was bovendien in het dekseltje bij *b* een gaatje aangebracht, waarin een stiftje moet hebben gezeten, dat het tongetje bij weigering omlaag kon drukken. Een dergelijk gaatje heeft ook het dekseltje van het beursje uit het Museum Kam, dat, zoo het niet door verweering ontstaan is, een zelfde bedoeling moet hebben gehad.

Behalve het beursje van Osterburken en het Kam'sche exemplaar, dat, naar het heet, bij Roermond gevonden is, kennen wij dergelijke armbeursjes van Mainz, Heddernheim, en andere plaatsen, zoowel uit het gebied van Rijn en Donau, als uit Engeland en Frankrijk. Wat ons land betreft, zijn ook in het Stedelijk Museum te Nijmegen twee exemplaren aanwezig. In ons genoemd opstel hebben wij aannemelijk gemaakt, dat deze armbeursjes dateeren van de 2de eeuw n. Chr., en, voorzoover zij althans van rechts-Rijnsche vindplaatsen zijn, te Mainz moeten zijn vervaardigd. Verondersteld is, dat zij vooral in gebruik waren bij de inheemsche troepen en de inheemsche bevolking der Gallo-Germaansche provincies. Het bootvormig type der beursjes, en bij sommige, zooals van Osterburken, de versiering op het hengsel, doen n.l. aan inheemsche vormen denken. De bootvorm in het bijzonder herinnert aan de bekende Kahn- of bootfibulae uit den

eersten ijzertijd. Bestemd voor de inheemsche hulp-troepen, verklaart het zich des te meer, dat deze beursjes in een militair centrum zijn gemaakt, zooals Mainz het was voor het rechts-Rijnsche gebied. Voor het overige mogen wij verwijzen naar ons meer genoemd opstel, waar een en ander uitvoeriger is uiteengezet.

Een ander type van metalen receptacula is dat, wat wij afbeelden op Pl. VII, 16. Het ei- of bolvormig stuk ⁵⁹⁾ bestaat uit 2 schalen van ijzer, welke gesloten worden door een haak en oog, die vastzitten aan een bronsbeslag op beide schalen. Het werd gevonden in een der Mithraea, welke in het Romeinsche Nidda bij Heddernheim ontdekt zijn. Binnen de schalen werd gesmolten zilver geconstateerd, hetgeen wijst op zilvermunt en HAMMERAN ⁶⁰⁾ deed veronderstellen, dat het receptaculum een tempelcassa moet zijn geweest. Uit een grafveld in Hongarije ⁶¹⁾, dateerend uit de 5e-7e eeuw n. Chr., kennen wij dergelijke receptacula van hout, met bronsbeslag, welke aan een kettinkje werden gedragen. In verband met deze soort van receptacula publiceerde WOELCKE in het *Mainzer Zeitschrift* 1917, p. 16 e.v., een tweede ei-vormig receptaculum van ijzer, dat in meerdere fragmenten gevonden werd bij Heddernheim. Gezien het kleine halsje op 'den top en het ontbreken van voldoende aanwijzingen voor de wijze van sluiting, is het de vraag, of wij hier wel met een receptaculum nummorum te doen hebben. Hoe dit ook zij, de ei-vormige receptacula, als boven bedoeld, zijn zeker geen geldbeursjes geweest voor dagelijksch gebruik. Een exemplaar, als dat uit het Mithraeum van Heddernheim, dat 14 c.M. hoog en 11 c.M. breed is, is daarvoor te groot. Voor zoover zij geen tempelgerei zijn geweest, hebben zij blijkbaar voor het bewaren van opgespaard geld gediend ⁶²⁾.

Met hen komen wij tot een soort van receptacula, die geheel van al de vorige verschilt, n.l. die van spaarpotten

en offerkisten. Evenals de onze, bezitten zij een sleuf, waarin het geld kon worden geworpen. De grootere offerkisten zijn van steen, kleinere van terra cotta of brons, de laatste in den vorm van godenbeeldjes, voor wie het offergeld was bestemd. Als een van deze groep beelden wij op Pl. VIII, 20 een beeldje af van de Gallische godin EPONA, de beschermster der paarden en voerlieden. Zij werd in den keizertijd zoowel in Gallië en Germanië, als daarbuiten zeer vereerd. Het voetstuk, waarop EPONA, gezeten op haar paard, geplaatst is, vormt het receptaculum met gleuf⁶³). De spaarpotten voor eigen gebruik zijn eveneens van uiteenlopenden vorm. Sommige hebben den kruik- of urnvorm, andere van terra cotta zijn rond, hetzij in doosvorm (Pl. VII, 17) of in den vorm van een bijenkorf (Pl. VIII, 21), en versierd met figuren van VICTORIA (Pl. VII, 17), MERCURIUS en andere goden; daarnaast geeft het exemplaar van Pl. VIII, 21 een wagenmenner te zien⁶⁴). De beide laatste soorten van spaarpotten stammen, voor zoover zij ons althans bewaard zijn gebleven, van Rome en haar naaste omgeving; de eerstgenoemde typen zijn, evenals de offerkisten, zoowel in de westelijke provincies, als in Griekenland en het Oosten gevonden. Het zijn LONGPÉRIER en REINACH⁶⁵), en na hen vooral GRAEVEN geweest, die het thema van offerkisten en spaarpotten uitvoerig besproken hebben⁶⁶). Wij meenen daarom met het bovenstaande te kunnen volstaan en naar hen te mogen verwijzen. Slechts zij hier wat nader ingegaan op de herkomst van het type der ronde spaardoozen, waarin wij van GRAEVEN meenen te moeten verschillen.

Zooals Pl. VII, 17 doet zien, bestaan deze spaardoozen uit twee helften, die naar den vormnaad toe schuin afloopen. GRAEVEN meent, dat het type aan de ei-vormige receptacula ontleend is⁶⁷). Er bestaat echter, zooals ook GRAEVEN naar voren heeft gebracht, een nauw verband tusschen deze

spaardoozen en de bekende, versierde Romeinsche lampen. Op een tweetal onzer spaardoozen komen n.l. dezelfde fabrikanten-namen voor als op de versierde lampen, n.l. die van BITUS en PALLADIUS, welke behooren tot de 2de eeuw. Lampenfabrikanten blijken dus ook deze spaardoozen te hebben gemaakt en, in navolging van hun lampen, met reliëfs te hebben versierd. Behalve in de versiering vinden wij m.i. ook in den vorm overeenkomst tusschen lamp en spaardoos, wanneer wij ons niet, zooals GRAEVEN deed, bepalen tot de versierde lampen, doch ook naar andere soorten omzien. Bij de zoogenaamde firmalampen, bij zekere hanglampen met kegelvormig bovenstuk, bij catacombenlampen en bij grovere lampen in het algemeen ⁶⁸⁾ zijn evenzeer de beide helften min of meer schuin afgesneden, zooals bij de spaardoozen het geval is. Van deze lampen ontstaat de firmalamp tegen het eind der 1ste eeuw, en zet zich voort in de 2de eeuw, van welken tijd en later ook de overige zijn. In dateering verschillen zij dus niet van de beide spaardoozen wier firma's behooren tot de 2de eeuw. Het is trouwens met de firmalampen, dat het plaatsen van den firmanaam op de lampen eerst in zwang komt. Het lijkt m.i. dan ook geen twijfel, of de *vorm* der spaardoozen met hun schuin afloopenden rand is aan de onversierde lampen, in 't bijzonder aan de firmalamp ontleend. En ligt het, voortgekomen als zij zijn uit de werkplaats der lampenmakers, ook niet méér voor de hand, dat deze spaardoozen aan een vorm ontleend zijn, die het lampenbedrijf kende, dan dat zij een nabootsing zijn der ei-vormige receptacula, wier type behoort tot de hout- en metaalkunst?

Met de groep van spaarpotten en offerkisten hebben wij de laatste soort van receptacula nummorum besproken, die ons bewaard zijn gebleven. Wij zijn daarmee aan het einde van ons opstel. In den beginne zeiden wij, dat de studie van LONGPÉRIER daaraan ten grondslag ligt en het

meeste materiaal er voor heeft geleverd. Nieuwe vondsten, door REINACH en GRAEVEN aangevoerd, konden wij er aan toevoegen, en zelf ons type van armbeursjes. Zij waren aanleiding tot het weder opnemen van het thema van de geldbeurs en wat daarmee samenhangt. Wat na LONGPÉRIER daarbij anderen hebben weten te ontdekken, doet echter niet af aan de waarde van zijn studie, welke de verdienste heeft de eerste samenvatting over dit onderwerp te zijn geweest.

M. A. EVELEIN.

Nijmegen, November 1933.

Aanteekeningen.

1) *Rev. Arch.* 1868, p. 59 e.v.; 1869, p. 131 e.v. De eerste opstellen in 1868 verschenen onder den uitvoerigen titel: *Recherches sur les insignes de la questure et sur les récipients monétaires.*

2) H. BLÜMNER, *Die Röm. Privataltertümer*, p. 130 en 35 (in IWAN MÜLLER'S *Handb. d. Klass. Altertums-Wissenschaft*).

3) JUVENALIS XI, 26 en XIV, 259.

4) DIO CASSIUS XLVII, 7, 4; APPIANUS *Bell. civ.* IV, 44.

5) Het Grieksche *μαρσούριον* beteekent gewoonlijk een zak voor proviand, of voor het bewaren van kleeren, wanneer men zich van deze ontdeed bij het baden of in de palaestra.

6) PLAUTUS, *Casina*, 490.

7) *Rudens* 547; Evanzo *Menaechmi* 1036. Voor marsupium = geldbeurs zie verder *Menaechmi* 254, 265, 384, 386, 701, 1042; *Epidicus* 185; *Poenulus* 782—784.

8) *Truculentus* 652; *Asinaria* 657.

9) POLLUX X, 137.

10) ARISTOPHANES, *Aves* 157.

11) XENOPHON, *Conv.* IV, 2.

12) PLATO, *Symp.* 190 E.

13) PLUTARCHUS, *De Cupid. Divit.* 7, 526e.

14) ARISTOPHANES, *Ranae* 772; PLATO, *Res Publ.* IX, 552 D en 575 B. Zie ook I, 348 D.

15) Van zona = gordel, hetzij geldgordel, of waaraan de beurs gedragen werd. Voor saccularii zie PAULY-WISSOWA s.v. saccularius en saccus.

16) CATULLUS XIII, 8; HORATIUS *Sat.* II, 3, 149; SENECA, *Epist.* 87, c. 18 en *De Benef.*, II, 10, 1; PLINIUS, *N. H.* II, 137; MARTIALIS V, 39, 7, X, 74, 6, XI, 3, 6; JUVENALIS XIV, 138.

17) *Epit. rei milit.* II, 20.

18) Zie SEECK bij PAULY-WISSOWA s.v. Follis, en BABELON, *Traité de Monn. Gr. et Rom.* I, p. 762 e.v.

19) JUVENALIS I, 89.

20) MARTIALIS V, 39, 7.

21) HORATIUS, *Sat.* II, 3, 146 e.v.

22) MARTIALIS XIV, 12.

- 23) GRAEVEN, *Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst.* 1901. Zie infra.
- 24) Zie PAULY WISSOWA s.v. *loculi*.
- 25) Zie voor hen PAULY WISSOWA, en DAREMBERG-SAGLIO s.v.
- 26) Vgl. o.a. GERHARD, *Ausehl. Griech. Vasenbilder* IV, Taf. 278/79, 1—2; Taf. 283/84, 10, Taf. 288/89, 1 en 5; Taf. 297/98, 3. Andere voorbeelden, die LONGPÉRIER in dit verband noemt, komen m.i. daarvoor niet in aanmerking.
- 27) Naar *Archaeologia* Vol. 78, Pl. 32, 1. Gezien de talrijke Mercurius-beeldjes en andere voorstellingen van Mercurius, kan het uiteraard niet onze bedoeling zijn, hier een overzicht van hen te geven.
- 28) Zie ROSCHER, *Myth. Lexikon*, s.v. *Hermes* en *Mercurius*.
- 29) Vgl. o.a. ESPÉRANDIEU, *Rec. général d. bas-reliefs etc. de la Gaule Romane*, n. 3653, waar de godheid is afgebeeld met een zak met graan korrels, als symbool van overvloed.
- 30) *Mannz. Zeitschr.* VII (1912), Taf. II = *Ger. Rom.*² IV, Taf. 14, 1. Zie aldaar voor andere steenmonumenten ook Taf. 19, 2-4-6, en Taf. 20, 1.
- 31) Zie *Gids van het Mus. Kam.*, p. 25 en Pl. I.
- 32) Vgl. DÉCHÈLETTE, *Vases ornés de la Gaule Romane* II, p. 240 en 258 e.v.
- 33) *Mannz. Zeitschr.* XI (1916), p. 91 = *Ger. Rom.*² III, Taf. 15, 1—2. Voor een fragment van een dgl. grafsteen, zie *M.Z.* III (1908), p. 3 = *Ger. Rom.*² III, Taf. 16, 1.
- 34) ESPÉRANDIEU, 6996, 7009 (St. Ambroix), 3547 (Dyon). Mogelijk eveneens van Dyon 3475. Meerdere andere steenen bij ESPÉRANDIEU, *passim*.
- 35) ESPÉRANDIEU 5706.
- 36) Zie LONGPÉRIER, *Rev. Arch.* 1868, Pl. XVII, 4 en 5, en *Cat. Brit. Mus. Cyrenaica*, p. 117-119, Pl. 43, 1-5.
- 37) Vroege interpretatores hebben het attribuut o.m. beschreven als een vaas, wat hier geen zin heeft (zie LONGPÉRIER, p. 113). Behalve deze beide munten kennen wij nog twee groot-bronzen van PUPPIUS (LONGPÉRIER, Pl. XVII, 12-13) en *Cat. Br. Mus.*, p. 118, Pl. 43, 1), waarop hij genoemd wordt *ραπίας ἀντιστοιά (ρηγος)*, in tegenstelling tot de vorige, waarop hij heet *ραπίας*. PUPPIUS blijkt dus van quaestor tot quaestor pro praetore bevorderd te zijn.
- 38) Zie GRUEBER in *Cat. Brit. Mus. Coins of the Roman Republic*, II, p. 473, n. 1, naar aanleiding van de munten van L. SESTIUS. Het is op een *quarius* van hem, dat ook LONGPÉRIER (Pl. XVII, 3) een geldbus meende te zien, waartegenover GRUEBER deze nadrukkelijk voor een *modius* houdt. Inderdaad is deze van een ander type dan de geldbus op de munten van AESILLAS en SURRA.

39) LONGPÉRIER l.l. Pl. XVII, 1-2 en *Cat. Brit. Mus. Macedonia*, p. 19, n. 81 e.v. en p. 20, n. 87.

40) Andere afbeeldingen op andere monumenten, welke LONGPÉRIER l.l. p. 121 e.v. voor de geldbus aanvoert, lijken mij te weinig overtuigend, zoodat wij hen verder buiten bespreking laten.

41) *Cat. Brit. Mus. Pamphylie* p. 132, 60 (Pl. 24, 17) en p. 138, 96.

42) Deze voorstelling met het randschrift Ubertas of Uberitas vinden wij op munten van TRAIANUS DECIUS tot aan FLORIENUS toe. Van sommige beschrijft COHEN, *Monn. Impériales, deuxième édition*, de beurs als een grappe de raisin. In een noot op munten van TACITUS (COHEN VI, p. 235) wijst hij er op, dat ook deze grappe de raisin een beurs kan zijn. De munten, welke COHEN beschrijft met beurs (of grappe de raisin) zijn die van TRAIANUS DECIUS 104, ETRUSCILLA 31, HERENNIUS 40, HOSTILIANUS 63, TREBONIUS GALLUS 125, VOLUSIANUS 125, GALLIENUS 1007 e.v., SALONINA 109 (hier ten onrechte „bonnet” genoemd), VICTORINUS 121, CLAUDIUS II, 286, 287, QUINTILLUS 69, TETRICUS I, 177, POSTUMUS 365, TETRICUS II, 99, TACITUS 147-149, FLORIENUS 90. Afbeeldingen bij DE WITTE, *Rech. sur les empereurs des Gaules*, op Pl. XIX, XXIX, XXXIX, XLVIII.

43) COHEN I, p. 390, 297-299.

44) LONGPÉRIER l.l., 1869, p. 147/148 en *Rev. Num.* XIV, p. 64 e.v. Zijn overzicht vullen wij hier aan met eenige andere munten (aangeduid door een *), en voorzoover mogelijk met verwijzing naar *Cat. Br. Mus.* e.a.

Byzantium: CARACALLA, HELIOGABALUS, ALEX. SEVERUS, GORDIANUS, *Permithus*: CARACALLA en GETA, *Nicaea*: JULIA DOMNA, *Pergamum*: CARACALLA (MACDONALD, *Cat. Ancient coins*, II, 285, 67) en VALERIANUS I, *Aphrodisias*: GORDIANUS III en GALLIENUS * (*Br. Mus.*, *Carie* nr. 129, 147-150), *Antioche*: GORDIANUS, *Side*: PHILIPPUS I en GALLIENUS * (*Br. Mus.*, *Pamphylie* nr. 118-119), *Philadelphia*: JULIA DOMNA en ALEX. SEVERUS * (*Br. Mus.*, *Lydie* nr. 79, Pl. XXII, 11 en nr. 102), *Sardes*: JULIA DOMNA *, CARACALLA * en DIADUMENIANUS * (*Br. Mus.*, *Lydie* nr. 153, 158 en 165, 169), *Thyatira*: VALERIANUS I, *Tripolis*: tijd van SEVERUS-GALLIENUS * (*Br. Mus.*, *Lydie* nr. 47-48), *Tralles*: CARACALLA, *Laodicea*: CARACALLA * (*Br. Mus.*, *Phrygie* nr. 230), *Picrapolis*: CARACALLA, *Ancyra*: CARACALLA (*Br. Mus.*, *Galatie* nr. 25, Pl. III, 2) en VALERIANUS I (*Rev. Num.* l.l. Pl. III, 7), *Sidon*: HELIOGABALUS, *Damascus*: GALLIENUS, *Arassus*: OTACILIA SEVERA * (*Br. Mus.*, *Pisidie* nr. 6, Pl. XXXIII, 7).

45) In de inscripties worden beide soorten steeds tegenover elkaar gesteld. Zie o.a. KAIBEL, *Inscr. Gr. Sic. et Ital.*, no. 739, en mijn *De Instituis Olympiacis eorumque propagatione*, p. 106 e.v. De agones *θεματικοί*, ook genoemd *θεμαῖται* en *χορημαῖται*, worden onder scheiden in *ταλαντιαῖοι* en *ἡμιταλαντιαῖοι*.

Zie verder voor hen LONGPÉRIER l.l. en voor de verschillende soorten van agones in 't algemeen LIERMANN, *Analecta Epigr. et Agonistica*, p. 111, met verdere litteratuurverwijzingen.

46) De plaat is naar *Bull. of the JOHN RYLANDS Library*, Vol. 13, nr. 1, p. 259, waar CALDER den steen publiceert. Op deze publicatie werd ik attent gemaakt door Dr. Hondius v. Herwerden.

47) Zie CALDER, l.l.

48) Volgens CALDER, naar een mededeeling van KEIL, komt het type ook voor op een Lydische sarcophaag en Lydische munten.

49) Zie p. 60.

50) v. MASSOW, *Die Grabmüler von Neumagen*, Taf. 59, 303. Overigens in velerlei publicaties afgebeeld.

51) ESPÉRANDIEU V, nr. 4037.

52) Uit ons land, afkomstig van Horn, is een altaarsteen van MERCURIUS ARVERNUS, waarop aan beide zijden van den steen een zak is afgebeeld (*Cat. Mus. v. Oudh. te Leiden*, no. 31). Hij heeft hier echter meer een symbolische beteekenis, zoodat wij hem verder buiten bespreking laten.

53) Zie BLÜMNER, *Röm. Privataltertümer*, p. 473.

54) Zie DAREMBERG-SAGLIO s.v. *argentarii*, fig. 495.

55) Een uitvoerig artikel van de diptycha geeft DAREMBERG-SAGLIO s.v. *diptychon*. Zie ook s.v. *consul*, en PAULY-WISSOWA s.v. *diptychon*.

56) LONGPÉRIER 1868, p. 114. COHEN VILL, p. 316, 355 = SABATIER, *Médailles Contorniates*, Pl. XVI, 4.

57) Naar MAU, *Pompeji*, 2te Aufl., fig. 133.

58) Zie MAU, l.l. p. 260, 310, 340 en BLÜMNER, l.l. p. 35 en 130.

59) Naar WOELCKE, *M.Z.* 1917, Abb. 6 (zie infra).

60) *Westd., Korr. bl.* VI (1887), p. 48.

61) Zie WOELCKE l.l.

62) WOELCKE l.l. gaf aan hen den naam van loculi, in navolging van GRAEVEN, die een tweeschalig receptaculum aanwees op een elpenbeen kistje, waarop een putto dit in de hand houdt (*Jahrb. d. Deutsch. Arch. Inst.* 1901, p. 188 e.v.). Naar het tweedeelig karakter van dit receptaculum verklaarde GRAEVEN ook den pluralis loculi. Uiteraard blijft het toekennen van de benaming loculi aan dit soort van receptacula twijfelachtig. Wat wij ten aanzien der loculi bij de auteurs vonden, wijst echter niets in deze richting.

63) BABELON-BLANCHET, *Cat. des Bronzes*, p. 300, met verdere verwijzingen. Uit de vele litteratuur over Epona noemen wij hier REINACH, *Rev. Arch.* 1895, p. 163 e.v. en 309 e.v.

⁶⁴⁾ Do 9 altaren, waartusschen de wagenmenner is afgebeeld, zijn verklaard als evenzooveel spelen, waarin hij overwonnen heeft. De beteekenis der altaren blijft hier echter onzeker. Zie GRAEVEN l.l., p. 185.

⁶⁵⁾ LONGPÉRIER, l.l. 1869, p. 163 e.v.; REINACH, *Bronzes figurés*, p. 100.

⁶⁶⁾ GRAEVEN, l.l. p. 160 e.v., met vele afbeeldingen en verwijzingen naar musea en verzamelingen.

⁶⁷⁾ GRAEVEN, l.l. p. 187 e.v.

⁶⁸⁾ Zie mijne *Beschrijving der Rom. Lampen van het Mus. Kam.*, p. 55 e.v.

1.

2.

3.

4.

9.

6.

7.

8.

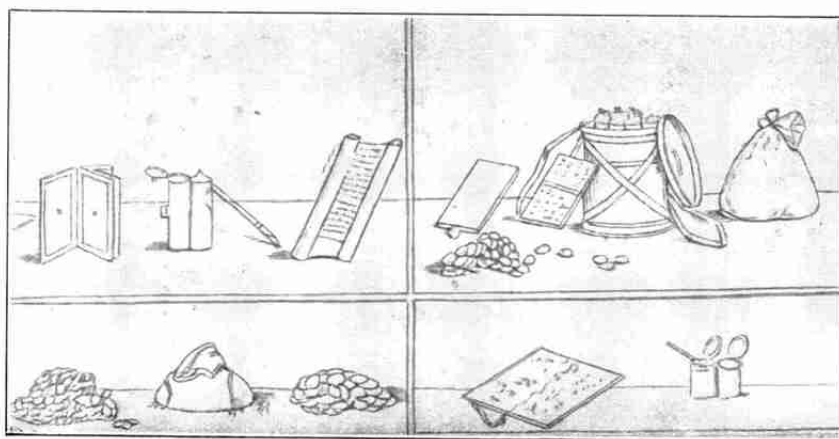
5.

10.

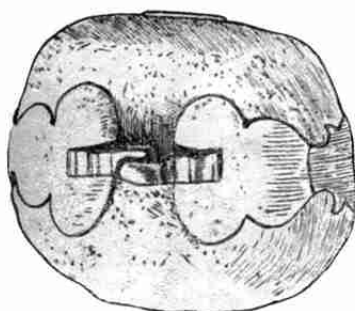
11.

12.

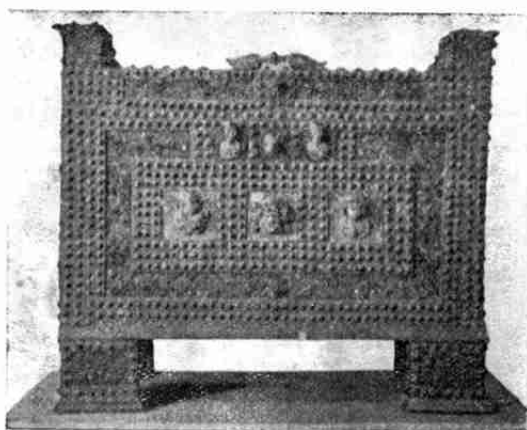
14.

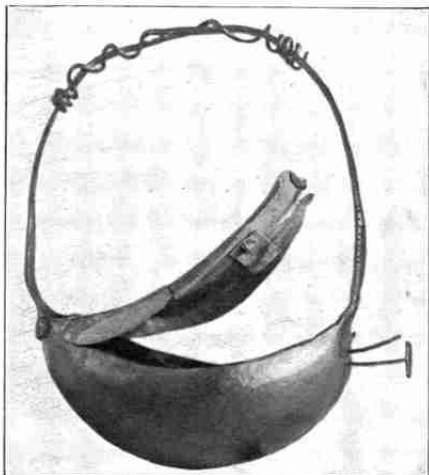
16.

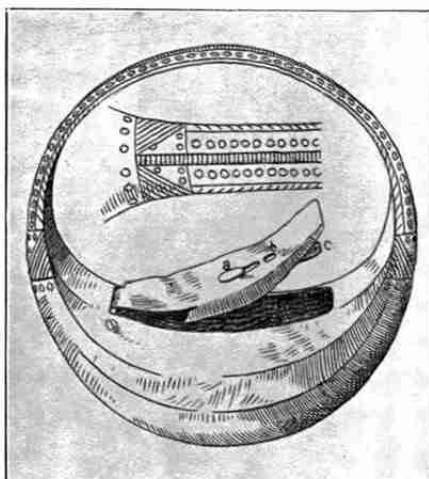
17.

15.

18.

19.

20.

21.

13.